

Яшина О. С.

ORCID: 0000-0002-6431-7539

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Національний заповідник “Києво-Печерська лавра”
м. Київ, Україна*

МЕНОРА НА КЕРАМІЧНИХ ВИРОБАХ З РОЗКОПОК КРИМУ: ДАТУВАННЯ, СЕМАНТИКА, ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Ключові слова: Крим, Боспор, Херсонес, Середньовіччя, керамічні вироби, менора, єврейська громада.

Єврейська громада в Криму, за даними археологічних, епіграфічних та письмових джерел, з'явилася в перші століття нової ери. Їхній аналіз надалі фіксує непостійне перебування юдеїв у регіоні, але на цю тему ведуться дискусії. Брак історичних джерел та особливості півострова, зокрема його поліетнічність, зумовлюють потребу пильно відстежувати й аналізувати кожне свідчення, яке допоможе крок за кроком реконструювати юдейську історію Криму.

Метою цієї роботи є комплексний аналіз керамічних виробів із зображенням менори з розкопок Криму, які є одним із джерел реконструкції життя єврейської громади в різні періоди її існування. Задля її досягнення ставилися такі завдання: виявлення керамічних виробів із зображенням менори в опублікованих археологічних комплексах Криму; атрибуція керамічних виробів, їхнє датування та виявлення місця виробництва; опис керамічних виробів з акцентом на способі нанесення зображення менори; визначення семантики менори і її зображення на об'єктах; інтерпретація та аналіз керамічних виробів із зображенням менори як історичного джерела.

Найбільш ранніми керамічними знахідками із зображенням семиріжкової менори є два фрагменти амфор із заповнення господарської ями середини IV – першої половини V ст. в Тирітаці [5, с. 149, рис. 3]. Діпінті менори були нанесені червоною фарбою на стінки амфор (мал. 1, 6, 7). Один із фрагментів належить амфорі типу “Carottes”, атрибутувати інший не вдалося. Амфори типу “Carottes” мають декілька варіантів, які відрізняються морфологічними ознаками та мають різне датування в межах другої половини IV–VI ст. [22, р. 28–31; 16, р. 128–132]. На жаль, за наявним фрагментом посудини із діпінті менори ми не можемо сказати, до якого конкретно часу в межах зазначеного періоду належить виробництво цієї амфори, тому тут слід керуватися датуванням археологічного

комплексу Тирітаки, де його було знайдено. Щодо центрів виробництва амфор типу “Carrotés”, то їх було декілька і той, що був повністю розкопаний, розташовувався в Синопі [16].

Керамічні вироби із зображеннями менори знайдені в шарі руйнування 576 року рибальського кварталу Пантікапею (сучасне місто Керч) та недалеко від нього в котловані 1958 року в районі перехрестя вул. Свердлова та пров. 1-го Босфорського. Це фрагменти амфор з діпінті менори, що виконані червоною фарбою [2, с. 45, рис. 4–5; 6, с. 116, рис. 7, 2], та світильник з відтиснутим зображенням менори в супроводі лулава та етрога [1, с. 8, рис. 7]. Фрагменти амфор належать до амфор типу V за Антоною [3, с. 85, рис. 6]. Зазначимо, що О. І. Айбабін визначає один із фрагментів амфор з менорою із шару руйнування 576 р. як клас 2 за ХК–1995 [2, с. 45], але, на наш погляд, цей фрагмент теж є амфорою типу V за Антоною. На трьох фрагментах із шару 576 р. збереглося зображення семиріжкової менори, на одному ми бачимо 5 гілок, але, очевидно, ще дві гілки були на втраченому фрагменті виробу (мал. 1, 1–4); на верхній частині амфори з котлована 1958 р. також зображена менора у вигляді класичного семисвічника (мал. 1, 10).

Дослідники датували амфори типу V за Антоною по-різному в межах V–VII ст. [3, с. 85; 24, р. 92, 94; 11, р. 80–81]. Проблема браку чіткої хронології визначається двома факторами: 1) брак твердо датованих закритих археологічних комплексів у межах V–VII ст., що містили ці амфори; 2) амфори типу V за Антоною є ланкою еволюційного ряду посудин, початком для якого були амфори типу мірмекійської, які трансформувалися пізніше в посудини типу Vöttger III.1 [20, р. 28–29]. Певний час амфори типу V і типу Vöttger III.1, ймовірно, співіснували, тому виникли труднощі у визначенні чітких хронологічних меж обох типів. У комплексах виробу обох типів зустрічалися переважно у фрагментах, а відрізняються вони лише формою тулуба та денця. Аналіз твердо датованих археологічних комплексів на сьогодні дає змогу датувати виробництво амфор першою чвертю VI ст. – кінцем VII ст. Питання про місце виробництва амфор варто залишити відкритим, оскільки спеціальні петрографічні дослідження посудин не проводилися, а керамічні майстерні не були знайдені. Л. Б’єляц припустила, що вони вироблялися в районі Чорного моря [11, р. 80]. Можливо, потрібно обмежити регіон Північним Причорномор’ям, з огляду на схожість структури черепка посудин типу V з амфорами мірмекійського типу, які виробляли, очевидно, у Східному Криму [4, с. 111].

Світильник з відтиснутим зображенням менори в супроводі лулава та етрога з шару руйнування 576 р. рибальського кварталу Боспору, за аналізом технологічних ознак, був зроблений у спеціальній формі [1, с. 8, рис. 7] (мал. 1, 5). Найімовірніше, це місцеве виробництво. Ці два

фактори дають змогу зробити обережне припущення щодо невеликого виробництва світильників членом єврейської громади.

На території сільськогосподарської хори Боспору знайдено ще два фрагменти амфор із діпінті у вигляді менори (мал. 1, 8, 9). Верхня частина амфори типу LRA 1 Benghazi [23, p. 212–216, fig. 91] із дев'ятиріжковою менорою виявлена в шарі середини – третьої чверті VI ст. поселення Зелений Мис [7, с. 294, рис. 3, 1]. Друга знахідка фрагмента амфори типу LRA 1 Benghazi із семиріжковою менорою походить із шару кінця третьої чверті VI ст. поселення Золоте Восточне [7, с. 294, рис. 3, 2]. Датування амфор LRA 1 Benghazi теж довго викликало дискусії. Дослідники виділяють їхні варіанти, які датують у рамках IV – середини VII ст. [9, с. 12]. Це пов'язано з доволі широким ареалом використання цих виробів і, як наслідок, їхньою наявністю в археологічних комплексах від Великобританії на півночі до Північної Африки на півдні. Виробництво амфор було налагоджено в Кілікії, Антіохії, Кіпрі Лікії, Памфілії, Північній Сирії, Родосі, Лесбосі, Евбеї [9, с. 12–14].

Наступні керамічні вироби з єврейськими символами на території Криму датуються більш пізнім періодом і мають інше призначення.

Фрагмент плоскої черепиці з графіті менори у формі дев'ятисвічника було знайдено в шарі руйнування першої половини XIV ст. в західній частині кварталу 45 у Херсонесі [17, p. 147–148, fig. 28/09] (мал. 1, 11). Ця черепиця належить до черепиць підгрупи Ich/2 за Моїсєєвим, які є продуктом місцевого виробництва середини XIII – першої половини XIV ст. [18, p. 73]. Зазначимо, що на декількох черепицях цієї підгрупи з розкопок Ескі-Кермену [8, с. 170, 208, рис. 33, III] та Херсонесу [17, p. 152–153, 175, 177, fig. 2: group 1, subgroup A, v. 13] є рельєфні ремісничі мітки, які також можна інтерпретувати як ті, що містять юдейську символіку. На таких черепицях зображена менора з трьома гілками на базі у формі триніжка, в основі якого розташовані лулав та етрог. У нижній частині черепиці є мітка у вигляді тварини, яку дослідники ніяк не визначали, але комплексний аналіз міток дав змогу інтерпретувати її як лева (мал. 1, 12).

Наразі керамічні вироби, які наведені вище, є єдиними знахідками в Криму, що містили зображення менори. Це діпінті, графіті, рельєфні мітки та відтиски на виробих різних категорій. Зазначимо, що не завжди менора представлена у формі класичного семисвічника. Задля подальшої інтерпретації розглянемо семантичне значення менори в юдаїзмі.

Класична менора є семисвічником, що складається з центральної осі і 6 гілок, які відходять від неї вправо і вліво. Крім того, вона має стійку основу різних конфігурацій. Подібна менора описана в біблійних текстах, а також арамейських та сирійських джерелах [15, p. 2]. Згідно з ними сакральна менора містилася в Єрусалимському храмі [15, p. 5]. Перші

зображення менори фіксуються в I ст. до н. е. на бронзових монетах останнього хасмонеїського царя Маттатія Антігона (40–37 рр. до н. е.) [14, IS1–3, D1.1, figs. II-1,2; 15, p. 6, fig. 1.1]. На підставі письмових та археологічних джерел дослідники, що аналізували символізм та значення менори, дійшли висновку, що вона має полісемантичну інтерпретацію. Це насамперед символ Бога, його закону та світла, юдаїзму, дерево життя, месіанський символ, символ вічного життя після смерті, символ свободи Ізраїлю, апотропний символ [21, p. 603–614; 13, с. 39–41; 14, p. 204–206; 15, p. 130–131; 12, p. 155]. Д-р Рейчел Хачлілі описує виявлені нею варіації зображення менори з 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11 гілками [14, p. 201–202; 15, p. 115–117], тож брак на деяких екземплярах керамічних виробів з Криму класичного семисвічника є рідкісним, але не унікальним явищем.

Головний висновок, який можна зробити, аналізуючи керамічні вироби із зображенням менори як історичне джерело, це те, що їхня наявність у комплексах Криму є додатковим свідченням присутності юдейської громади на Боспорі в V–VI ст. та в Херсонесі і його околицях в другій половині XIII–XIV ст.

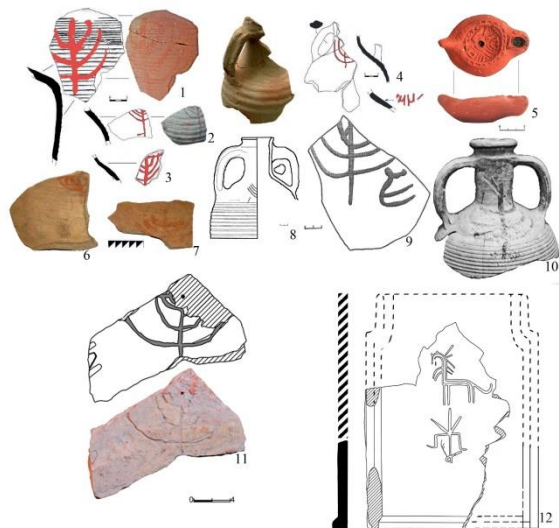
Наступні питання, на які потрібно відповісти: навіщо було розміщувати зображення менори на конкретних керамічних виробах і хто це робив? На амфорах ми бачимо діпінті менори, тобто зображення, які були нанесені червоною фарбою, після того як амфора була сформована та випалена. Традиція нанесення діпінті на тарні посудини пов'язана з маркуванням продуктів / товарів, які в них зберігалися та транспортувалися. Тобто це міг бути знак виробника, номер партії продуктів або маркування того, що зберігалось в посуді, зроблене споживачем. Отже, зображення менори на тарному посуді, найімовірніше, є знаком кошерності продукту, який у них зберігався. При транспортуванні продуктів в амфорах між єврейськими громадами потрібно було відрізнити їх серед інших, тому це маркування видається доречним. Згідно з припущенням д-ра Поля Артура, самі амфори могли вироблятися єврейськими громадами для транспортування в них продуктів для інших єврейських громад [10, p. 138, 139]. Це припущення має право на існування, але викликає сумніви, через те що виробництво тих типів амфор, на окремих екземплярах яких міститься зображення менори, мало масовий характер. Чи були представники юдейських громад серед гончарів, які займалися виробництвом суто для потреб єврейських громад регіону, сказати важко. Щодо продуктів, які могли зберігатися та транспортуватися в амфорах зі знаком кошерності, то, найімовірніше, це були вино та риба або рибний соус (гарум), про що свідчать знахідки амфор у рибальському кварталі Боспору [2, с. 44–47].

Графіті та рельєфні мітки менори на черепицях із Криму потребують більш детального аналізу. Графіті були нанесені під час виробництва черепиці по сирій формувальній масі, а мітки відтискалися в спеціальній матриці під час формування виробів, тільки після цього відбувся випад [19, р. 170]. З цього випливає, що вже під час виробництва черепиці нанесення менори було не випадковим. Традиція нанесення графіті та ремісничих міток на вироби може бути пояснена такими версіями: 1) черепиці були виготовлені для представників єврейської громади; 2) виробником черепиці був представник єврейської громади; 3) виробниками та замовниками черепиці були представники єврейської громади. Наразі в друці наша стаття у співавторстві з Д. Моїсеєвим, присвячена комплексному аналізу черепиць із мітками з єврейськими символами. У ній ми схилиємося до другої або третьої версії. Це пов'язано з тим, що реміснича традиція має етнографічні приклади більш пізнього часу серед представників різних конфесій Криму, які пов'язані з нанесенням сакральних символів на ремісничі вироби (черепиця, тканини) на початку роботи задля її успішного виконання. Тобто майстер міг нанести менору на черепицю, щоб забезпечити собі успіх у виробництві всієї партії¹. Якщо це так, то, зважаючи на масове виробництво черепиці в Південно-Західному Криму, представники єврейської громади займалися виготовленням черепиці як ремеслом.

Отже, аналіз керамічних виробів із зображенням менори з розкопок середньовічного Криму показав: вони є додатковою ознакою присутності юдейських громад у східній та південно-західній частинах півострова відповідно в V–VI та XIII–XIV ст.; імовірно, менора наносилася як знак кошерності продуктів на амфори, у яких вони зберігалися і транспортувалися; менора на черепицях є ознакою того, що у виробництво черепиці могли бути залучені представники юдейської громади як майстри-ремісники.

---

¹ Вдячна к. і. н. Дмитру Моїсеєву за спільну роботу та консультації щодо технологій і традицій у середньовічному виробництві черепиці.

Мал. 1. Керамічні вироби із зображенням менори з розкопок Криму:
1–4, 10. Фрагменти амфор з Пантікапею [2, рис. 4–5; 6, рис. 7, 2];
5. Світильник з Пантікапею [1, рис. 7]; 6, 7. Фрагменти амфор
з Тирітаки [5, рис. 3]; 8. Верхня частина амфори з поселення Зелений
Мис [7, рис. 3, 1]; 9. Фрагмент амфори з поселення Золоте Восточне
[7, рис. 3, 2]; 11. Фрагмент плоскої черепиці з Херсонесу [17, fig. 28/09];
12. Реконструкція плоскої черепиці, зроблена на основі однотипних
фрагментів, знайдених у Херсонесі та Ескі-Кермені
(виконана Д. Моїсєвим) [17, fig. 2; 8, рис. 33,III]

Література:

1. Айбабин А. И. Усадьба рыбака в ранневизантийском Боспоре // Проблемы истории и археологии средневекового Крыма. Материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию А. И. Айбабина. Симферополь, 2019. С. 7–16.
2. Айбабин А. И. Иудейская община в рыбацком квартале Пантикапея-Боспора в I–VI вв. // Imperium et Barbaricum: взаимодействие цивилизаций: сборник статей в честь 70-летия М. Казанского. Симферополь, 2023. С. 41–48.
3. Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута Л. П., Кадеев В. И., Романчук А. И. Средневековые амфоры Херсонеса // Античная древность и средние века. 1971. Вып. 7. С. 81–101.
4. Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 130 с. (Серия : МИА; вып. 83).

5. Зинько В. Н., Зинько А. В. Религиозные воззрения населения Тиритаки в IV–VI вв. // Проблемы истории, филологии, культуры. 2022. Вып. 1. С. 145–156.
6. Зинько А. В., Пономарев Л. Ю. К топографии ранневизантийского города Боспора и его плитово-грунтовых некрополей // Боспорские исследования. 2016. Вып. XXXII. С. 107–148.
7. Могаричев Ю. М. К вопросу о раннесредневековых иудейских общинах в Крыму // Херсонесский сборник. XII. Севастополь, 2003. С. 287–300.
8. Моисеев Д. А. Строительная керамика из раскопок “пещерного города” Эски-Кермен в 1936–1937 гг.: каталог предметов из фондов Бахчисарайского музея-заповедника // АДІУ. Київ. Вип. 4 (29). 2018. С. 165–225.
9. Яшна О. Амфори з рифленням тулубу типу “набігаюча хвиля” з розкопок Мануп-Кале (Південно-Західний Крим) // Історична пам’ять. 2018. № 2(39). С. 8–22.
10. Arthur P. Some observations on the economy of Bruttium under the later Roman Empire // Journal of Roman Archaeology. 1989. Vol. 2. P. 133–142.
11. Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. Beograd, 1996. 129 s.
12. Fine S. Art & Judaism in the Greco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology. New York: Cambridge University Press, 2005. xviii +267 pp., 87 illustrations.
13. Fine S. The Menorah: from the Bible to modern Israel. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2016. 279 p.
14. Hachlili R. The Menorah, the Ancient Seven-armed Candelabrum: origin, form and significance. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2001. (Supplements to the Journal for the Study of Judaism; Vol. 68). 664 p.
15. Hachlili R. The Menorah: Evolving into the Most Important Jewish Symbol. Leiden – Boston: Brill, 2018. 294 p.
16. Kassab Tezgör D. Typologie des amphores sinopéennes entre les IIe–IIIe s. et le VIe s. ap. J.-C. // Les fouilles et le matériel de l’atelier amphorique de Demirci près de Sinope. Paris, 2010. P. 121–140.
17. Klenina E. Ju., Moisieiev D. A., Biernacki A. B. The building ceramics of the Byzantine Chersonesus Taurica: form and chronology // Novae. Studies and Materials: Sacrum et Profanum. Haec studia amici et college Andrei B. Biernacki septuagennio dicant. 2018. 6. P. 147–188.
18. Moisieiev D. A. Medieval flanged tiles from the South-Western Crimea: problems of production localization, typology and chronology // АДІУ. 2021. Вип. 3 (40). P. 57–88.
19. Moisieiev D. Archaeological experiment of the reconstruction of tile (tegula) production technology of the South-Western Crimea on the edge of the 700’s–800’s // NOVAE. Studies and Materials VIII. 2022. P. 169–195.

20. Opaïț A. Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4-th – 6-th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia. Oxford: Basingstoke Press, 2004. 180 p. (Series: BAR; International Series 1274).

21. Oviadiu A., Mucznik S. The Symbolic Significance of the Menorah // *Liber Annuus*. 2014. 64. P. 603–614.

22. Paraschiv D. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p. Chr.). Iasi: Editura Fundației Axis, 2006. 258 p.

23. Riley J. A. The Coarse Pottery from Berenice // *Excavations at Sidi Khebish Benghazi (Berenice)*. Tripoli, 1979. Vol. II. P. 91–466.

24. Sazanov A. Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Age: Continuité ou Rupture? Le cas de la mer Noire // *La céramique médiévale en Méditerranée : actes du VIe Congrès de L'AIECM 2 Aix-en-Provence 13–18 novembre 1995*. Aix-en-Provence, 1997. P. 331–380.